

# Məşşə, İşraq, Hikməti-Mütaliə

Şamil Əzizov<sup>1</sup>

İslam Araşdırmaları Fakültəsində Tədqiqatçı, Hikmət və Dinlərarası Araşdırma İnstitutu, Əl-Mustafa  
Beynəlxalq Virtual Universiteti, Qum, İran.

## Abstrakt

İslam dininin yaranması ilə müsəlmanlar arasında fəlsəfi fikir də formalaşmağa başlamışdır. Quran-Kərim öz ilahi dəvətində insanları əqli dəlillər vasitəsilə metafizikaya, Allaha, mələklərə və Axirət gününə inanmağa çağırırdı. Lakin fəlsəfə müsəlmanlar arasında xüsusi bir elm kimi VIII əsrdən etibarən geniş yayılmağa başladı. Bu, bir tərəfdən müsəlmanlar arasında ilahiyyat məsələləri ilə bağlı ciddi ixtilafların yaranması, digər tərəfdən isə Abbasi xəlifələrinin yunan, hind və iran fəlsəfə kitablarını ərəb dilinə tərcümə etdirərək yayması ilə əlaqədardır. Ən erkən mərhələlərdən etibarən İslam alimləri bütün əqli elmləri fəlsəfə adı altında birləşdirmişdilər. Onlar tarix, ədəbiyyat, dilçilik, təfsir, hədis, üsul və fiqh kimi nəqli elmlərdən fərqli olaraq, ilahiyyat, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya və musiqi kimi bütün əqli elmləri fəlsəfənin tərkib hissəsi hesab etmişlər.

**Açar sözlər:** İslam, Fəlsəfə, Məşşə, İşraq, Metafizika, Sxolastika, Empirizm.

---

<sup>1</sup>. Email: [Harchandgahi@gmail.com](mailto:Harchandgahi@gmail.com)

## Giriş

Fəlsəfə termini yunan mənşəlidir. "Phileo" (sevirmək) və "Sophia" (müdrəklik, hikmət) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib və "müdrəkliyi sevmək" mənasını verir. Fəlsəfənin mahiyyəti və onun əhatə etdiyi məsələlər üçün konkret bir tarix vermək mümkün deyil, çünki insanın təfəkkürü və həqiqəti axtarışı insanlıq tarixi qədər qədimi sayıla bilər.

Fəlsəfə termininin ilk dəfə kim tərəfindən işlədilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bəzi mənbələr onun ilk dəfə Pifaqor (e.ə. təq. 570-495) tərəfindən işlədildiyini qeyd etsə də, daha geniş yayılmış və qəbul edilmiş nəzəriyyəyə görə, bu termini özünə aid edən ilk şəxs Sokrat (e.ə. 470-399) olmuşdur. Sokrat öz dövründə fəaliyyət göstərən Sofistlərlə (müdrəklik iddia edən, lakin həqiqəti inkar edən və məntiqi manipulyasiya edən – sofistika – ilə məşğul olan filosoflar) mübarizə aparırdı. Özünü "müdrək" (sophos) yox, "müdrəkliyi seven" (philosophos) adlandıraraq, təvazökarlıq nümayiş etdirir və həqiqət axtarışının sonlu olmadığını vurğulayırdı. Sokratın insan, əxlaq və ilahi məsələlərə dair düşüncələri onu fəlsəfə tarixinin ən mühüm simalarından birinə çevirdi. Bəzi Şərq filosofları onun peyğəmbər olması ehtimalını da irəli sürmüşlər, lakin bu, tarixi deyil, daha çox simvolik bir yanaşmadır. Quran ayəsində (Fətir surəsi, 24) deyildiyi kimi: "Və elə bir ümmət yoxdur ki, onun içərisindən (həqiqəti xəbər verən) bir xəbərdar olmasın" – bu, həqiqət axtarışında olan hər bir dahinin öz rolunu oynaya biləcəyini göstərir.

Fəlsəfi fikirlər qədimdən mövcud olsa da, onu müstəqil bir elm kimi sistemləşdirən ilk şəxs Aristotel (e.ə. 384-322) olmuşdur. Onun əsərləri sonradan toplanaraq tərtib edilmiş və fiziki elmlərdən sonra gələn hissəyə yunan dilində "Metafizika"

(fizikadan sonra) adı verilmişdir. Zamanla bu termin, fizikanın ötəsində olan, varlığın mahiyyəti, Allah, ruh kimi məsələləri öyrənən elm anlamını qazanmışdır.

İslam Fəlsəfəsində Əsas Cərəyanlar: Məşşə və İşraq

İslam fəlsəfəsi əsasən iki əsas məktəb ətrafında formalaşmışdır.

### 1. Məşşai Fəlsəfəsi

"Məşşai" (ərəb. مَشَاء) – "gəzən" mənasını verir və Aristotelin tələbələri ilə gəzinti zamanı fəlsəfi müzakirələr aparmasına istinad edir. Bu məktəb Aristotelin fəlsəfəsini əsas götürür və həqiqətə çatmaq üçün yalnız əqli istidlal və məntiqi sübutları kifayət hesab edir. Əsas nümayəndələri:

Farabi (870-950) – "İkinci Müəllim" (Aristoteldən sonra)  
İbn Sina (Əbu Əli Sina) (980-1037) – Məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi, onun fəlsəfəsi sistemi Avropada da böyük təsir göstərmişdir.

İbn Rüşd (1126-1198) – Qərb dünyasında Averroes adı ilə tanınır, Aristotelin əsərlərinə yazdığı şərhələrlə məşhurdur.

Məşşailərə görə, həqiqəti anlamaq üçün ruhun təmizlənməsi kimi əməli mərhələlər zəruri deyildir; təmiz və güclü bir ağıl kifayətdir.

### 2. İşraq Fəlsəfəsi

"İşraq" (ərəb. إشراق) – "ışığı saçmaq, şəfəq" mənasındadır. Bu məktəbin qurucusu Şihabəddin Sührəvərdi (1154-1191)-dir. İşraq fəlsəfəsi Platonun ideyalar nəzəriyyəsini, şərq hikmətini və təsəvvüfün (sufizm) bəzi elementlərini birləşdirir. Məşşailərdən əsas fərqi odur ki, İşraqilər həqiqətə çatmaq üçün iki yolu zəruri hesab edirdilər:

1. Əqli istidlal və məntiq (Məşşai yanaşma).

2. Ruhun təmizlənməsi və içədidən İlahi işıqla (nur) aydınlanma (təsəvvüfi yanaşma).

Sührəvərdi bütün varlığı nur (ışıq) və zülmət (qaranlıq) iyerarxiyası ilə izah edirdi. Həqiqətin son mənbəyi isə "Nurlar Nuru" (Ən-Nur əl-Ənvar) yəni Allahdır. İşraq fəlsəfəsi İranda və Azərbaycanda geniş yayılmış, Molla Sədra kimi sonrakı dövr filosoflarına təsir göstərmişdir.

**Hikməti-Mütəaliə:** İslam Fəlsəfəsinin Zirvəsi

Hikməti-Mütəaliə (ərəb. *الحكمة المتعالية*) – "ali və ya ülvî hikmət" mənasını verir. Bu, İslam fəlsəfə tarixində Molla Sədra (Sadrəddin Şirazi, 1571-1640) tərəfindən təsis edilmiş və inkişaf etdirilmiş ən dərin və ən hərtərəfli fəlsəfi məktəblərdən biridir. Molla Sədra öz sistemini qurarkən Məşşai fəlsəfəsinin (İbn Sinanın) məntiqi və rəşadət metodunu, İşraqi fəlsəfəsinin (Sührəvərdinin) içdidən ilham və işıqla (işraq) tanımaq ideyasını və İrfan və təsəvvüfün praktik təcrübə və ruhi səyahət anlayışını, həmçinin Şiə İslam irfanının və kəlamının əsas prinsiplərini sintez etmişdir. Nəticədə, aşağıdakı dörd əsas prinsip ətrafında qurulmuş tamamilə yeni və orijinal bir fəlsəfi sistem yaranmışdır:

**1. Vücudun Əsilliği (Əsələt əl-Vücud):**

Bu, Hikməti-Mütəaliənin ən fundamental prinsipidir. Məşşai fəlsəfəsində (İbn Sina) varlıq aləmi mahiyyətlər (mahiyət - "nəlik") əsasında izah olunurdu. Yəni, hər bir şeyin özünəməxsus mahiyyəti var və varlıq (vücud) onun üzərinə gələn bir əlavədir. Molla Sədra bu anlayışı kökündən dəyişdirərək, yeganə həqiqi və müstəqil reallığın Vücud (Varlıq özü) olduğunu, məxluqatın isə onun müxtəlif təzahür və mərhələlərindən ibarət olduğunu iddia etdi. Mahiyyətlər isə zehndə ancaq müəyyən bir təzahürü fərqləndirmək üçün istifadə olunan məfhumlardır. Bu, bir okean

və onun dalğalarına bənzədilə bilər: həqiqi olan okeanın özüdür, dalğalar isə onun müxtəlif formalarda və mərhələlərdə olan təzahürləridir.

## **2. Vücudun Təşkiki (Təşkik əl-Vücud):**

Vücud həqiqi və birdir, lakin o, eyni zamanda təşkiki xarakter daşıyır, yəni müxtəlif şeylərdə müxtəlif dərəcə və mərhələlərdə təzahür edir. Vücud zəifdən güclüyə, qaranlıqdan işığa doğru dərəcə-dərəcə təzahür edən vahid bir həqiqətdir. Məsələn, daşın varlığı, bitkinin varlığı, heyvanın varlığı və insanın varlığı eyni Vücudun müxtəlif dərəcə və mərhələləridir. Ən aşağı dərəcəli varlıq maddə aləmi, ən yüksək dərəcəli varlıq isə Məbud olan Allahdır ki, O, Vücud-un özü, Mütləq və Qeydi-Məhdud Varlıqdır.

## **3. Cismaniliyin Hudusu və Ruhaniiliyin Qidəmi (Hudus əl-Cismaniyyə və Qidəm ər-Ruhaniyyə):**

Molla Sədra insan ruhunun yaranması (hudus) və qədimi (qidəm) məsələsində yeni bir nəzəriyyə irəli sürdü. Ona görə, insan ruhu əvvəlcə maddi və cismani formada yaranır (hudus), lakin sonradın təkamül edərək maddi aləmdən mənəvi aləmə doğru hərəkət edir və nəticədə qədim, əbədi və mənəvi (ruhani) bir varlığa çevrilir. Bu, ruhun təbiətdən metafizikaya doğru olan səfəridir.

## **4. Hərəkəti Cövheri (əl-Hərəkət əl-Cövheriyyə):**

Aristotel fəlsəfəsində hərəkət yalnız cisimlərin keyfiyyət, kəmiyyət, yer və vəziyyət kimi ərazilərində (accidents) baş verirdi, özü (cövher) isə sabit hesab olunurdu. Molla Sədra isə deyirdi ki, aləmin özü də daxil olmaqla, hər bir şeyin cövheri də, yəni ən dərin və əsas təbiəti də daimi təkamül və hərəkət halındadır. Bu, aləmin statik deyil, dinamik olduğunu göstərir.

Maddi aləmdəki bu hərəkət, varlığın aşağı dərəcələrindən daha yüksək dərəcələrə doğru olan təkamül prosesidir.

### **Əsərlər və Təsirlər:**

Molla Sədranın əsərləri, xüsusilə Əl-Əsfar əl-Ərbəət əl-Əqliyyə ("Dörd İntellektual Səfər") bu fəlsəfənin əsas mətnidir. Onun fəlsəfəsi İranın dini məktəblərində (houzələrində) tədris olunan əsas fəlsəfi sistemə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Allamə Təbatəbai, Şəhid Mürtezə Mütəhhəri və İmam Xomeyni kimi alimlər bu fəlsəfi məktəbi davam etdirmiş və inkişaf etdirmişlər. Hikməti-Mütəaliə, nəticə etibarilə, İslam fəlsəfəsinin təkcə tarixi bir mərhələsi deyil, hazırda da canlı və fəal olan bir düşüncə məktəbidir.

### **Nəticə: Fəlsəfənin Təsnifatı və Mövzusu**

İslam alimləri fəlsəfəni iki böyük sahəyə bölmüşlər:

**1. Nəzəri Fəlsəfə (əl-Hikmət an-Nəzəriyyə):** Varlığı olduğu kimi öyrənir. Özü də üç hissədən ibarətdir:

oa) İlahiyyat (əl-İlahiyyat): Ən ali fəlsəfə. Mövzusu "varlıq" (vücut) özüdür. Varlığın ümumi prinsiplərini, səbəb-nəticə qanununu, Allahın varlığını, mələkləri, ruhu öyrənir. Adı "ilahi" olsa da, bütün varlıq sahəsini əhatə edir.

ob) Riyaziyyat (ət-Təəllüm): Orta səviyyəli fəlsəfə. Mövzusu maddədən mücərrəd (abstrakt) olan, lakin maddədə təzahür edən kəmiyyət və əlaqələrdir. Həndəsə, hesab, musiqi (musiqi nəzəriyyəsi), astronomiya buraya daxildir.

oc) Təbii Fəlsəfə (ət-Təbiiyyat): Aşağı səviyyəli fəlsəfə. Maddə ilə bağlı olan və onun dəyişməz xassələrini öyrənir. Fizika, kimya, biologiya, tibb kimi elmlər bu qrupa daxildir.

**2. Əməli Fəlsəfə (əl-Hikmət əl-Əməliyyə):** İnsanın fərdi və ictimai hərəkətlərinin necə olması lazım olduğunu öyrənir. Üç hissəyə bölünür:

Fərdi Əxlaq (ət-Təhdib)

Ailə Fəlsəfəsi (Tədbir əl-Mənzil)

Siyasət Fəlsəfəsi (Siyasət əl-Mudun)

Tarixi inkişaf prosesində müsəlman filosoflar arasında nəzəri fəlsəfənin ilahiyyat hissəsinə daha çox diqqət yetirilmiş və nəticədə "fəlsəfə" sözü tez-tez məhz "İslam İlahiyyat Fəlsəfəsi" mənasında işlənmişdir. Bu fəlsəfə varlığın özünü, onun mənasını və məqsədini anlamaq üçün əqli bir çərçivə təmin etmişdir.

Hikməti-Mütəaliə: İslam Fəlsəfəsinin Zirvəsi

Hikməti-Mütəaliə (ərəb. *الحكمة المتعالية*) – "ali və ya ülvî hikmət" mənasını verir. Bu, İslam fəlsəfə tarixində Molla Sədra (Sadrəddin Şirazi, 1571-1640) tərəfindən təsis edilmiş və inkişaf etdirilmiş ən dərin və ən hərtərəfli fəlsəfi məktəblərdən biridir. Molla Sədra öz sistemini qurarkən Məşşai fəlsəfəsinin (İbn Sinanın) məntiqi və rəşadət metodunu, İşraqi fəlsəfəsinin (Sührəvərdinin) içdidən ilham və işıqla (işraq) tanımaq ideyasını və irfan və təsəvvüfün praktik təcrübə və ruhi səyahət anlayışını, həmçinin Şiə İslam irfanının və kəlamının əsas prinsiplərini sintez etmişdir. Nəticədə, aşağıdakı dörd əsas prinsip ətrafında qurulmuş tamamilə yeni və orijinal bir fəlsəfi sistem yaranmışdır:

### **1. Vücudun Əsilliği (Əsələt əl-Vücud):**

Bu, Hikməti-Mütəaliənin ən fundamental prinsipidir. Məşşai fəlsəfəsində (İbn Sina) varlıq ələmi mahiyyətlər (mahiyət - "nəlik") əsasında izah olunurdu. Yəni, hər bir şeyin özünəməxsus mahiyyəti var və varlıq (vücud) onun üzərinə gələn bir əlavədir. Molla Sədra bu anlayışı kökündən dəyişdirərək, yeganə həqiqi və müstəqil reallığın Vücud (Varlıq özü) olduğunu, məxluqatın isə

onun müxtəlif təzahür və mərhələlərindən ibarət olduğunu iddia etdi. Mahiyyətlər isə zəhndə ancaq müəyyən bir təzahürü fərqləndirmək üçün istifadə olunan məfhumlardır. Bu, bir okean və onun dalğalarına bənzədilə bilər: həqiqi olan okeanın özüdür, dalğalar isə onun müxtəlif formalarda və mərhələlərdə olan təzahürləridir.

## **2. Vücudun Təşkiki (Təşkik əl-Vücud):**

Vücud həqiqi və birdir, lakin o, eyni zamanda təşkiki xarakter daşıyır, yəni müxtəlif şeylərdə müxtəlif dərəcə və mərhələlərdə təzahür edir. Vücud zəifdən güclüyə, qaranlıqdan işığa doğru dərəcə-dərəcə təzahür edən vahid bir həqiqətdir. Məsələn, daşın varlığı, bitkinin varlığı, heyvanın varlığı və insanın varlığı eyni Vücudun müxtəlif dərəcə və mərhələləridir. Ən aşağı dərəcəli varlıq maddə aləmi, ən yüksək dərəcəli varlıq isə Məbud olan Allahdır ki, O, Vücud-un özü, Mütləq və Qeydi-Məhdud Varlıqdır.

## **3. Cismaniliyin Hudusu və Ruhaniiliyin Qidəmi (Hudus əl-Cismaniyyə və Qidəm ər-Ruhaniyyə):**

Molla Sədra insan ruhunun yaranması (hudus) və qədimi (qidəm) məsələsində yeni bir nəzəriyyə irəli sürdü. Ona görə, insan ruhu əvvəlcə maddi və cismani formada yaranır (hudus), lakin sonradın təkamül edərək maddi aləmdən mənəvi aləmə doğru hərəkət edir və nəticədə qədim, əbədi və mənəvi (ruhani) bir varlığa çevrilir. Bu, ruhun təbiətdən metafizikaya doğru olan səfəridir.

## **4. Hərəkəti Cövheri (əl-Hərəkət əl-Cövheriyyə):**

Aristotel fəlsəfəsində hərəkət yalnız cisimlərin keyfiyyət, kəmiyyət, yer və vəziyyət kimi ərazilərində (accidents) baş verirdi, özü (cövher) isə sabit hesab olunurdu. Molla Sədra isə deyirdi ki, aləmin özü də daxil olmaqla, hər bir şeyin cövheri də, yəni ən dərin və əsas təbiəti də daimi təkamül və hərəkət

halındadır. Bu, aləmin statik deyil, dinamik olduğunu göstərir. Maddi aləmdəki bu hərəkət, varlığın aşağı dərəcələrindən daha yüksək dərəcələrə doğru olan təkamül prosesidir.

### **Əsərlər və Təsirlər:**

Molla Sədranın əsərləri, xüsusilə Əl-Əsfar əl-Ərbəət əl-Əqliyyə ("Dörd İntellektual Səfər") bu fəlsəfənin əsas mətnidir. Onun fəlsəfəsi İranın dini məktəblərində (houzələrində) tədris olunan əsas fəlsəfi sistemə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Əllamə Təbatəbai, Şəhid Mürtəza Mütəhhəri kimi alimlər bu fəlsəfi məktəbi davam etdirmiş və inkişaf etdirmişlər. Hikməti-Mütəliə, nəticə etibarilə, İslam fəlsəfəsinin təkcə tarixi bir mərhələsi deyil, hazırda da canlı və fəal olan bir düşüncə məktəbidir.

## Ədəbiyyat

- Səidi Mehr, Məhəmməd. \*İslam Kəlam Elmi (1 və 2-ci cildlər). \*Qum: Müəssisə-i Təhqiquat-i Fərəngi-i Təbatəba, 2001.
- Misbah Yəzdi, Məhəmməd Təqi. \*İslam Əqidə Prinsipləri (1 və 2-ci cildlər). \*Tehran: Şirkət-i Çap və Nəşr-i Beynəlmilləl, 2003.
- Mütəhhəri, Mürtəza. İslam Elmlərilə Tanışlıq. Tehran: Sadra Nəşriyyat, 2001.
- Fəxrəddin ər-Razi. Əl-Məbahis əl-Məşriqiyyə. (Məşşai fəlsəfəsinə dair mühüm əsər)
- Corc Tarabishi. Mifolojiya al-‘aql: Dirāsah naqdīyah li-naẓārīyat al-‘aql ‘inda Ibn Khaldūn. Beirut: Dār al-Şaqī, 2017.
- Hüseyn Nasr, Seyid. İslam Fəlsəfəsi Tarixi. Tərcümə: Hüseyn Qurbani. Tehran: Hikmət, 2015.
- Adamson, Peter. Philosophy in the Islamic World: A Very Short Introduction. Oxford University Press, 2015.
- Leaman, Oliver. An Introduction to Classical Islamic Philosophy. Cambridge University Press, 2002.
- Copleston, Frederick. \*A History of Philosophy (Vol. 1-9). \*Image Books, 1993-1994. (Xüsusilə 1, 2 və 3-cü cildlər Yunan və Orta Əsr Fəlsəfəsi üçün)
- Kenny, Anthony. A New History of Western Philosophy. Oxford University Press, 2010.